

ПЕРШОПОЧАТКИ ВИГОТОВЛЕННЯ ГЛИНЯНОЇ ЧЕРЕПИЦІ Й ЦЕГЛИ, ЯК СКЛАДОВИХ ГОНЧАРСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ, ЗА СПРИЯННЯ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (1894–1899 рр.)

Стаття присвячена діяльності Полтавського губернського земства з підтримки вогнетривкого будівництва. Розглядаються заходи органів місцевого самоврядування з розвитку черепичного виробництва.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, вогнетривке будівництво, виготовлення черепиці.

Висвітлення різних сторін гончарного промислу на терені Полтавщини має наукове і практичне значення. Розуміння земством значущості гончарства як поліфункціонального явища, засобу етнокультурної ідентифікації, особливо проявилось наприкінці XIX століття. Однією з характерних прикмет діяльності тогочасних владних структур було використання природних ресурсів краю, впровадження їх в усі аспекти соціально-економічного розвитку, вивчення передового досвіду у різних губерніях Російської імперії і за кордоном. Економічна програма діяльності Полтавського губернського земства в частині глиняного вогнетривкого будівництва вирішувалася на губернському й повітовому рівнях. До першочергових заходів належали: розвиток гончарного черепичного виробництва, розповсюдження вогнетривких дахів, будівництво черепичних заводів¹. 98% будівель у сільській місцевості покривалися солом'яною, що й було головною причиною виникнення пожеж².

Тема, що розглядається, фактично не досліджена.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського земства в 1894–1899 роках, методи і форми роботи губернської управи з розвитку гончарного черепичного виробництва й цегли, розподілу фінансових ресурсів, підготовкою спеціалістів для визначеної справи, матеріальною підтримкою виробників.

Будівельно-керамічне ремесло земство розглядало як складову гончарства, розвитку якого приділялася особлива увага. Різниця між виготовленням посуду і вогнетривких будівельних матеріалів була лише у якості глини. У першому випадку використовувалася жирна глина, для будівельної кераміки більш придатна середньопластична, внаслідок чого будівельно-керамічне виробництво могло існувати всюди, не лише дотримуючись територіальних меж гончарного промислу.

Одним із перших заходів губернської управи було проведення дослідів фабрикації покрівельної черепиці з перспективою будівництва мережі черепичних заводів.

1894 року Полтавська губернська управа подала на розгляд губернським зборам доповідь про розвиток виробництва черепиці у населених пунктах губернії для заміни покриття солом'яних дахів³. Цього ж року Полтавське губернське земське зібрання асигнувало в розпорядження губернської управи 5000 руб. на дослідницьку діяльність по визначенню необхідних умов для будівництва черепичних заводів⁴.

Полтавському губернському зібранню ХХХ чергового скликання (1894 р.) губернською управою були представлені доповіді з підтримки гончарного кустарного промислу, облаштуванню вогнетривких дахів з черепиці місцевого виробництва, що стало поштовхом для будівництва двох черепичних майстерень – у м. Опішне Зіньківського повіту при Опішненській зразковій гончарній навчальній майстерні та при цегельному заводі, що діяв на території колонії душевнохворих у с. Малих-Будищах Полтавського повіту⁵. Для цих майстерень з-за кордону були придбані чотири машини з формами для виготовлення черепиці⁶.

На цегельному заводі у с. Малих-Будищах Полтавського повіту 1895 року було виготовлено 411261, а 1896 року – 1023000 одиниць цегли. Продукція з цегельного заводу призначалася на

забудови, що на території колонії та на ремонт медичних закладів. Одна тисяча цегли оцінювалася у 13 руб.⁷.

Випалювальна піч тут була англійської системи на вугіллі, мала чотири відділення, з них у два вміщувалося по 30000, а у інші по 40000 одиниць цегли. Відповідно розміру печей були зведені сараї для висушування, тому потужність заводу була достатньо великою⁸. Протягом весни 1897 року весь наявний запас цегли був реалізований приватним особам. Для будівництва типографії губернське правління отримало замовлення на цеглу, яка була виготовлена влітку⁹.

За сприяння губернської управи у 1896 році у майстерні, що на території колонії душевнохворих було організовано виробництво глиняної черепиці різної форми і якості¹⁰.

Визнаючи виробництво черепиці важливою справою, губернське земство, відповідно до доповідей управи, асигнувало на 1895 рік 10000 руб., а в наступному році – 15000 руб.¹¹. 18 грудня 1896 року губернськими зборами була затверджена стаття «2» кошторису витрат по страховому відділенню на 1897 рік у сумі 15000 руб. на проведення дослідів по покриттю сільських вогнетривких дахів та будівель, на відрядження спеціалістів по вивченню цього питання, запрошення майстрів, придбання необхідних матеріалів¹².

Як спосіб заохочення, губернська управа зверталася з проханням до повітових земств не обкладати черепичні заводи податками¹³.

Роботи проводилися відповідно до рекомендацій фахівців черепичної справи. Поради спеціалістів друкувалися у спеціалізованому журналі «Керамическое обозрение»¹⁴. Проте, до більшості сільського населення інформаційні матеріали практично не доходили.

Основою для фабричного виготовлення глиняних вогнетривких матеріалів мав стати матеріал пластичний (тягучий і м'який), не через міру жирний і не досить сухий, вільний від домішок, таких як вкраплення мергелю чи гіпсу, швидко розчиняється у воді і утримувати відповідну вологу. Сировину для черепичного виробництва готували так само й на такому ж устаткуванні, як і будівельну цеглу. Але якість її переробки повинна була бути кращою. Перед формуванням масу пропускали через стрічковий прес і розрізали на бруски – вальки. Вальки складали у темному, вологому приміщенні, де вони відлежувалися 5–7 днів. Вилежування сприяло утворенню однорідної маси.

Згідно з технологією виробництва, підготовлена глина повинна виходити із мундштука преса однорідною стрічковою масою. Лінійне стиснення глини при висушуванні не повинно перебільшувати 10%, а для готової черепиці потрібні були умови для рівномірного підсихання, щоб не викривлялася і не тріскалася. При випалюванні стиснення по-можливості зменшували, аби продукція була міцною, зразки її подавали дзвінкий звук і мали незначне водопоглинання.

Для прискорення вирішення цієї справи губернською управою рекомендовано підвідомчим земським органам місцевого самоврядування провести відповідні заходи, а саме:

1. у різних місцях губернії, де є поклади вогнетривкої глини, облаштувати невеликі зразкові майстерні, для чого запросити майстрів як для виготовлення черепиці, так і для покриття дахів;

2. будувати майстерні з виготовлення вогнетривких будівельних матеріалів переважно там, де сільське населення і приватні власники виявляють бажання застосовувати черепицю для покрівлі;

3. допустити до виробництва черепиці кожного бажуючого жителя, аби здешевити її виготовлення;

4. керівництво діяльністю зразкових майстерень доручити завідуючим гончарними майстернями та зобов'язати їх проводити досліді з визначення якості глин та придатності для черепичного виробництва¹⁵.

Для виготовлення черепиці на цегельному заводі у с. Малих-Будищах Полтавського повіту використовувалася місцева глина з додаванням четвертої частини опішненської¹⁶. Черепицю виготовляли з глин вищої якості, ніж будівельну цеглу, через те, що форма черепиці складніша. Для черепичного виробництва використовували пластичну глину. Майстерня була оснащена важільним пресом Егера, мала жорна для розмелювання поливи та обрізувальні станки. Важільний прес складався з двох полос, і в той час, коли готова пресована черепиця виходила з-під штемпеля в один бік, то в другий – підходила під штемпель форма, наповнена глиною. Названий прес оснащувався гіпсовими формами. Коли черепиця виходила з-під пресу, її обрізали по ребрах на очисних столах, які оберталися. Стрічкова черепиця виходила з машини готовою, не потребує обрізання.

Необхідно було дотримуватися певних технологій. Якщо матеріал закладався м'який, то черепиця втрачала форму; при твердому матеріалі вона важко виймалася з гіпсових форм і не була гладкою. Виробництво черепиці вимагало спрощеної, менш якісної, порівняно з гон-

чарством, підготовки глини¹⁷. Отже глина повинна бути належної структури. Мокра черепиця складалася у дерев'яні рамки, які обережно ставили на жердини. На перших етапах вологу черепицю захищали від протягів, попадання сонячних променів. Період висихання залежно від матеріалу, температури і ступеню вологості повітря в приміщенні тривав від 6 до 14 днів. Сушіння черепиці було складнішим, ніж цегли, бо в черепиці багато виступів ребер, пазів, шипів. Крім того, у черепиці довжина і ширина значно більші від товщини. Сушили продукцію повільно, бо якщо це робити швидко, то вона висихала раніше з боків, тоді як середина залишалася вогкою. Через це черепиця починала тріскатися. При недостатній переробці маси також утворювалися тріщини під час висушування¹⁸.

У відділенні для сушіння на жердинах у декілька ярусів розміщувалося 5000 одиниць черепиці. Одночасно із впровадженням машинного виробництва були розпочаті роботи по виготовленню черепиці вручну і на перших етапах вони мали певні переваги. Для здійснення цих робіт застосовувалася Віленська форма, але внаслідок малого розміру вона потребувала заміни Симбірською, що була більшою. На початковій стадії проведення дослідів для поливи використовували свинець, який у вересні 1896 року був замінений суриком. Це потребувало менше затрат і зменшувало вартість. Випал черепиці машинним способом проводився у звичайних гончарних печах, яких було три і кожна вмщувала 1100 одиниць черепиці. Виробництво її вручну здійснювалося у малій цегляній печі разом із цеглою. Коли черепиця випалювалася разом із цеглою, то добирався такий склад маси, щоб температура випалювання була однаковою. При одночасному випалюванні цеглу укладали в нижні ряди, а черепицю у верхні¹⁹.

Поливою плитка покривалася перед повторним випалом, оскільки проведені досліді нанесення поливи на сирець не мали бажаних результатів. У першій половині червня 1896 року було виготовлено 2000 штук машинного виробництва і 1500 одиниць вручну.

На заводі у с. Малих-Будищах Полтавського повіту літнє черепичне виробництво закінчувалося у вересні. Переобладнання заводу на зимовий випуск черепиці закінчувалося до 15 листопада, а з 20 листопада розпочиналися роботи з виготовлення цегли. Необхідність зимових робіт була викликана потребою у проведенні дослідів над визначенням якості глин, які були надіслані з повітів. Для виробництва взимку цегли переобладнувалися великі печі. Приміщення для цієї мети було розподілено так: печі № 1 та № 2 облаштовувалися під сушильне відділення, № 3 – під випалювальне, у № 4 – зберігався глиняний запас²⁰.

Досліді увінчалися успіхом. На виставці у м. Кременчуці 1896 року експонувалися зразки черепиці й рекламувалися способи її виготовлення. Черепицею був покритий павільйон, де проводилися роботи з виготовлення її вручну. Для випалу була побудована мала гончарна відкрита піч. Майстри для виконання цих робіт направлялися із заводу, що при колонії душевнохворих²¹. Виставка засвідчила, що у кожній місцевості Полтавської губернії, де є якісна глина, виготовлення черепиці – справа доступна багатьом господарям при затратах від 100 до 300 руб.²².

Що стосується розмірів і розташування черепичних заводів, передбачуваної їх експлуатації, то управа виставила свої вимоги: один об'єкт протягом літа мав виготовити 60000 черепиці, по 400 одиниць на одному черепичному пресі. Сушильне відділення сараю вмщувало шестиденне виробництво – 2400 од., для чого передбачена площа – 810 аршинів, з довжиною сараю у 15 сажнів, із висотою стін у 3 аршини. П'ять сажнів цього сараю займало приміщення майстерні, а десять – сушильне відділення. Стіни його могли бути дощаті або мазані, вибір тих чи інших залежав від місцевих умов. Для освітлення потрібні вікна, розмір яких прирівнювався б до розмірів вікон селянської хати. Вхід міг бути з боку майстерні. Провітрювання сушильного відділення передбачалося через трубу, вмонтовану у дах. На будівництво випалювальної печі потрібно було 2 тисячі вогнетривкої та 2 тисячі червоної цегли. Обов'язковою складовою заводу мав бути колодязь.

Заготівля глини проводилася завчасно, щоб вона піддавалася вивітрюванню, це сприяло підвищенню якості²³.

На часі постало питання підготовки спеціалістів – пресувальників і пластовщиків, а також робітників – від 2-х до 4-х чоловік із місцевих жителів. Тож було рекомендовано повітовим управам відрядити для практичного навчання одного робітника до майстерні при колонії. Забезпечення необхідним інвентарем для виробництва черепиці губерньська управа брала на себе.

Покриті черепицею дахи, без сумніву, мали перевагу над солом'яним покриттям. У пожежному відношенні вони безпечні й міцні. На думку земства, виробництво черепиці за способом її виготовлення і за матеріалом може бути доступним для придбання населенням²⁴. І все ж черепиця коштувала дорого.

Однією з причин її високої вартості було те, що видобування глини у Полтавській губернії гончарями велося нераціонально і непрактично²⁵.

Великим гальмом у цьому була примітивна технологія її видобування. Відсутність технологічних знань і вдосконалених знарядь праці були характерною ознакою гончарства в Україні наприкінці XIX століття²⁶. Не була винятком і Полтавська губернія.

Стримувало розповсюдження черепиці і те, що звичайні будівлі простої конструкції, які склали переважну більшість, повинні мати більш правильні форми дахів, а саме, прямі стропила і бруски для обрешетування. Та чи не найголовнішою причиною була необізнаність люду із незамінними високими якість глиняної черепиці як покрівельного матеріалу²⁷.

Сільське населення нововведення завжди сприймало з обережністю. Щоб відмовитися від старої звички користуватися дешевим матеріалом, хоч і не практичним, але тим, що завжди під рукою (всякого роду солома або очерет), потрібен був час²⁸. Тим часом потреба земських і громадських організацій та заможної частини населення у використанні черепиці зростала.

Полтавське губернське земство залучало до участі у вогнетривкому глиняному виробництві повітові органи земського самоврядування. Дані розпорядження знайшли свої відгуки. Виконуючи настанови губернського земства, Миргородська повітова управа після проведених дослідів прогнозувала, що широке розповсюдження черепиці може бути досягнуто за умови будівництва невеликих черепичних заводів у різних повітах губернії. Обумовлювалося це тим, що перевезення на великі відстані такого важкого матеріалу себе не виправдає, і вартість буде залежати від послуг з перевезення. Вищеназвана управа провела розрахунки, за якими вартість заводу потужністю 150–200 тисяч черепиці на рік буде становити 10000 руб. Перед губернським земством Миргородською повітовою управою було порушено клопотання про виділення субсидії для будівництва черепичного заводу, саме в тому місці, яке за покладами глини найбільш придатне для цієї справи²⁹.

Губернською управою в листі від 15 лютого 1897 року Лохвицькій земській управі було запропоновано надіслати на ім'я директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя зразки глини і вказати місце, де може бути зведений черепичний завод, визначити умови користування земельною ділянкою та покладами глини, наголосивши при цьому, що губернським земством очікується позитивна відповідь. Для обговорення даного питання Лохвицькою повітовою управою були запрошені на нараду представники сільськогосподарських товариств повіту, аби колегіально дійти висновку про необхідність будівництва черепичного заводу і дізнатися про умови надання земельної ділянки з правом користування глинищем. Для того, аби наочним способом переконати населення в тому, що теоретично зробити важко, управа запропонувала розпочати будівництво громадських об'єктів – шкіл, хлібозаготівельних магазинів з покрівлею дахів черепицею. Вона ж запропонувала зборам вийти з клопотанням до губернського земства про дозвіл на будівництво черепичного заводу в селі Лука, через наявність якісної глини і обізнаність населення з її обробкою³⁰.

Лохвицький кустарний комітет у 1899 році звернувся до губернської управи про виділення коштів на утримання Поставамської гончарної майстерні і облаштування при ній черепичного заводу з ручним способом виготовлення продукції, оскільки поєднання двох виробництв не вимагало великих витрат і могло б задовольнити потреби населення у вогнетривкому матеріалі. Для організації їх діяльності необхідно було 5000 руб., але губернська управа в зазначеному році залишила це питання відкритим³¹ і звернулася до страхового відділу Лохвицького повітового земства для внесення конкретних пропозицій³².

Організація будівництва черепичних заводів у Миргородському, Лохвицькому повітах – це лише окремі приклади вирішення питання виготовлення глиняної черепиці.

До губернської управи зверталися з клопотанням про облаштування черепичних заводів Кобеляцьке і Прилуцьке повітові земства. З цього приводу комісія дійшла висновку, що облаштування заводу при Андріївській школі Кобеляцького повіту, відповідно до постанови губернського зібрання 1897 року, може бути реалізовано, оскільки на це потребувалися незначні кошти (2000 руб.) в рахунок залишків кошторису на черепичну справу. Прилуцьким повітовим земством були подані матеріали на розгляд губернській управі про можливість відкриття черепичних заводів на території повіту³³.

Такі конкретні рекомендації губернської управи певним чином сприяли активізації дій органів місцевого самоврядування по організації черепичної справи.

Полтавський люд вкотре переконався у ще одній чудодійній особливості глини, а саме, що черепиця є єдиним і найбільш придатним вогнетривким покриттям для сільської місцевості³⁴.

На той час використання природних ресурсів краю позитивно впливало на формування економічних важелів губернії, забезпечувало захист населення від пожеж, сприяло розвитку промислу.

Увага земства була спрямована на організацію та поліпшення загального контуру дрібного господарства через введення нових технологічних прийомів у виробництво гончарної черепиці, зокрема, проведення лабораторних дослідів для визначення якісної сировини, направлення земських фахівців на місця виробництва для надання допомоги власникам-кустарям, та здійснення контролю за виготовленням продукції. Щороку виділялися асигнування для матеріальної підтримки виробників – надання позичок, кредитів, премій, аби додати майстру-кустарю стимулу для застосування, в порівняно рутинному укладі господарства, раціональних нововведень. Тож, діяльність Полтавського губернського земства стала провісником розвитку продуктивних сил у сфері гончарного черепичного виробництва на Полтавщині.

Стратегія губернського земства – вирішити проблему забезпечення регіону глиняним вогнетривким матеріалом шляхом розвитку мережі земських виробничих об'єктів, підтримки підприємницької діяльності, проведення чітких розрахунків до практичного втілення заходів, з належним кадровим забезпеченням, певним чином, – реалізовувалася.

Діяльність Полтавського губернського земства у вирішенні проблемних питань є повчальним уроком, віддзеркалюванням ряду назрілих актуальних питань сьогодення, зокрема збереження унікальних пам'яток архітектури, що мають більш як вікову історію. Шляхи їх вирішення варто запозичити у наших попередників, а саме: комплексний і реформаторський підхід до визначення і реалізації напрямів діяльності, спрямованих на соціально-економічний розвиток держави, зокрема, раціонального використання природних ресурсів краю, всебічної підтримки підприємницької діяльності кустарів-виробників продукції з глини як екологічно чистого продукту, що базувалися б на нових підходах щодо матеріального, фінансового, технічного їх забезпечення, сприяли поліпшенню життєвих стандартів населення. Для збереження істотно-культурної спадщини Полтавщини рано чи пізно аналогічні проблеми потребуватимуть вирішення.

¹ Полтавському губернському земському собранію XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. – Полтава, 1896. – С. 11.

² Сельский календарь на 1888 год со святыми на три года (1888–1889–1890 гг.), портретом Государя Императора и многими рисунками. – СПб., 1888. – С. 43–46.

³ Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вып. II. – С. 1166–1167.

⁴ Постановления Миргородского уездного земского собрания XXXVII очередного созыва 10 и 11 сентября 1901 г. – Миргород, 1901. – С. 327–329.

⁵ Полтавському губернському земському собранію XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклады 1896 г. – Полтава, 1896. – С. 29.

⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 12.

⁷ Полтавському губернському земському собранію XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклады 1896 г. – Полтава, 1896. – С. 167.

⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 63.

⁹ Там само. – С. 64.

¹⁰ Полтавському губернському земському собранію XXXIII очередного созыва Полтавской уездной земской управы доклад № 48 1897 года. – Полтава, 1897. – С. 1–3.

¹¹ Там само.

¹² Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIII очередному уездному земскому собранію 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 107.

¹³ Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вып. II. – С. 1166–1167.

¹⁴ Шмидт М. Керамическое производство и его современное состояние // Керамическое обозрение. – 1901. – 1 авг. (№ 1). – С. 2–3.

¹⁵ Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вып. II. – С. 1166–1167.

- ¹⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 65.
- ¹⁷ Кошовий О. П. Будівельна кераміка України / АН УРСР, Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К., 1989. – С. 71.
- ¹⁸ Дажук К. В., Деркс А. Й. Керамічна промисловість. – К., 1956. – С. 45.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 66.
- ²¹ Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIII очередному уездному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 107–109.
- ²² Там само. – С. 108–109.
- ²³ Там само. – С. 111–113.
- ²⁴ Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 7.
- ²⁵ Там само. – С. 9.
- ²⁶ Овчаренко Л. Земська гончарна навчальна майстерня в селі Олешня Чернігівської губернії (1895–1898) // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 23. – С. 105–119.
- ²⁷ Полтавському губернському земському собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 144.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Постановления Миргородского уездного земского собрания XXXVII очередного созыва 10 и 11 сентября 1901 г. – Миргород, 1901. – С. 327–329.
- ³⁰ Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIII очередному уездному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 115–116.
- ³¹ Полтавському губернському земському собранию XXXV очередного созыва Полтавской губернской земской управы доклады. 1899 года. – Полтава, 1899. – С. 83.
- ³² Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трелетия (з 1895 по 1903 г. вкл.). – Полтава, 1906. – Том III, вып. I. – С. 11.
- ³³ Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва. 20–30 января 1899 года. – Полтава, 1900. – С. 497–500.
- ³⁴ Полтавському губернському земському собранию XLI очередного созыва. Ревизионной комиссии доклад 1905 года. – Полтава, 1906. – С. 44.

Статья посвящена деятельности Полтавского губернского земства по поддержке огнестойкого строительства. Рассматриваются мероприятия органов местного самоуправления по вопросам развития черепичного производства.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, огнеупорное строительство, изготовление черепицы.

The article is devoted to work of Poltava Government Council in support of fire resistant construction. There are considered activities of bodies of local self-government concerning development of tile manufacturing.

Keywords: Poltava Government Council, fire resistant construction, tile manufacturing.